

Hebraistyka protestancka w XVI wieku i w pierwszej połowie XVII wieku²

The Protestant Hebrews Studies in 16th Century and in the First Half of 17th Century

Słowa kluczowe: hebraistyka chrześcijańska, protestanckie studia hebraistyczne – XVI i XVII wiek, język hebrajski – nauczanie.

Key words: Christian Hebraism, Protestant Hebrew Study in 16th and 17th Century, teaching of Hebrew.

Streszczenie:

Artykuł prezentuje protestancką hebraistykę w XVI i XVII wieku: ośrodki studiów, ich obsadę personalną, specyfikę w różnych ośrodkach (Wittenberga, Zurych, Genewa), drukarstwo hebraistyczne, przykładową gramatykę (E. Lewita, S. Münster, *Grammatica hebraica absolutissima*, Bazylea 1525) i słownik języka hebrajskiego (S. Münster, *Dictionarium Hebraicum*, Bazylea 1523), protestancką hebraistykę w Pierwszej Rzeczypospolitej, gdzie studia hebraistyczne służyły głównie pracom przekładowym Biblii na język polski. Chrześcijanie wykorzystywali hebraistykę głównie w studium teologii, czynili to jednak ostrożnie obawiając się judaizacji chrześcijaństwa (Luter). Najbardziej otwarta na studium źródeł żydowskich była hebraistyka ewangelicko-reformowana, która wykorzystywała także źródła egzegetyczne i pozabiblijne. Hebraistyka katolicka koncentrowała się natomiast na uzyskaniu jak najlepszej

¹ Ks. dr hab. Rajmund Pietkiewicz, prof. PWT, jest kierownikiem Katedry Egzegezy Ksiąg Starego Testamentu na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

² Niniejszy artykuł publikuje wyniki badań uzyskane w ramach projektu „Biblia Polonorum” prowadzonego przez Autora na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu (7/2018) finansowanego z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego przyznanej przez MNiSW na rok 2018.

wersji Biblii hebrajskiej i innych jej wersji starożytnych, które wydawano w postaci Biblii poliglotycznych.

Abstract:

This article presents Protestant Hebrew studies in the 16th and 17th centuries: study centres, their staffing, specificity in different centres (Wittenberg, Zürich, Geneva), Hebrew printing, exemplary Grammar (E. Lewit, S. Münster, *Grammatica hebraica absolutissima*, Basel 1525) and Hebrew Dictionary (S. Münster, *Dictionarium Hebraicum*, Basel 1523), Protestant Hebrew studies in the Polish-Lithuanian Commonwealth, where Hebrew studies mostly served the purpose of Bible translation into Polish. The Christians took advantage of Hebrew studies mainly in theological studies. However, they approached it with due care, sensing the threat of Judaisation of Christianity (Luther). It was the Reformed-Evangelical Hebrews studies that remained wide-open to the study of Jewish sources, and also made use of exegetical and extra-biblical sources. On the other hand, Catholic Hebrew studies focused mainly on obtaining the best possible version of the Hebrew Bible and its other ancient versions, which were published in the form of a polyglot Bible.

Zainteresowanie religią, kulturą i językami żydowskimi (głównie hebrajskim i aramejskim) było obecne w chrześcijaństwie od jego początków, choć charakteryzowało się różnym poziomem i natężeniem. Zjawisko to związane było ze wspólnymi korzeniami dwóch wielkich religii monoteistycznych, judaizmu i chrześcijaństwa opierających się na spisany Objawieniu Bożym, które przez Żydów nazywane jest TaNaK, a przez chrześcijan Starym Testamentem, stanowiącym obok Nowego Testamentu całość spisanego w Biblii Objawienia. Okresem, w którym nastąpiła prawdziwa eksplozja chrześcijańskich studiów hebraistycznych był – pod względem kulturowym – renesans ze swoim hasłem *ad fontes*. W tym samym czasie pojawił się religijny nurt – reformacja głosząca hasło *sola Scriptura*. Obydwa hasła stały się silnym impulsem do studiów oryginalnych języków Objawienia. Celem niniejszego artykułu jest syntetyczna prezentacja osiągnięć protestanckiej hebraistyki w Europie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Autor pragnie odpowiedzieć na pytanie o znaczenie protestanckich studiów hebraistycznych dla życia

kulturalnego i religijnego Europy w tym burzliwym okresie oraz wskazać na odrębność tych studiów np. w stosunku do hebraistyki katolickiej. Interesującym problemem podjętym w niniejszym artykule będzie także ukazanie specyfiki hebraistyki w wydaniu luteranśkim oraz ewangelicko-reformowanym. Zagadnienia związane z hebraistyką radykalnych ruchów reformacyjnych (np. antytrynitariańskich) zostaną tu dotknięte tylko o tyle, o ile są one związane z protestantyzmem (niektóre z tych ruchów wyłoniły się z ruchów typowo protestanckich, co miało miejsce np. w Polsce i na Litwie), a to z tego powodu, że odrzucając prawdy wiary ustalone przez starożytne sobory, ruchów tych nie można zaliczyć do protestantyzmu. Pojęcie hebraistyki i studiów hebraistycznych będzie w niniejszej pracy rozumiane w szerokim znaczeniu i będzie obejmowało pogłębiane studia uprawiane w ośrodkach akademickich, nauczanie języka hebrajskiego i aramejskiego oraz jego wykorzystywanie w uprawianiu teologii i przy tłumaczeniach Biblii na języki narodowe. Stąd osoby znające język hebrajski i aramejski w różnym stopniu, jeśli tylko wykorzystywały znajomość tych języków, będą tu traktowane jako hebraiści.

Jeśli chodzi o prezentację wyników badań, to najpierw zostanie omówiona hebraistyka chrześcijańska w okresie przedreformacyjnym (starożytność, średniowiecze, pierwsze lata XVI w.), następnie zostaną opisane europejskie ośrodki studiów hebraistycznych, ich personalna obsada oraz chrześcijańskie drukarstwo zajmujące się rozpowszechnianiem fachowej literatury. Następnie nieco miejsca zostanie poświęcone relacji studiów hebraistycznych do poszczególnych nurtów reformacji, głównie w osobach ich głównych przedstawicieli (Luter, Zwingli i Kalwin). Sporo miejsca zostanie zadedykowane omówieniu koncepcji i zawartości przykładowej gramatyki i słownika języka hebrajskiego z XVI wieku, co da wyobrażenie o treściach i ich układzie w procesie dydaktycznym. W ostatnim punkcie zostanie omówiona polska hebraistyka protestancka.

Hebraistyka chrześcijańska w okresie przedreformacyjnym

Pierwsi chrześcijańscy hebraiści pojawili się już w starożytności. Do najbardziej znanych należeli Orygenes (184-253) – twórca tzw. *Hexapli*³ oraz św. Hieronim (347-420), tłumacz Biblii z języków oryginalnych na łacinę (McKane 1989, 22-41). Również w średniowieczu można wskazać na kilku hebraistów chrześcijańskich, którzy wykorzystywali znajomość języka hebrajskiego i aramejskiego do historycznego studium Biblii. Byli to między innymi: Hugo od św. Wiktora (1096-1141), Andrzej od św. Wiktora (1110-1175), Roger Bacon (ok. 1214-1294), Jan z Bristolu, Mikołaj z Liry (1270-1340), Paweł z Burgos (ok. 1352-1435). To ożywienie zainteresowań językiem hebrajskim w średniowieczu przyniosło wprowadzenie w 1311 roku przez Sobór w Vienne nauczania języków semickich oraz greki m.in. na uniwersytetach w Paryżu, Oksfordzie, Bolonii i Salamance. Podobne zalecenia sformułował także sobór w Bazylei w 1434 roku zachęcając do studiowania języka hebrajskiego, co miało ułatwić nawracanie żydów na chrześcijaństwo (Newman 1925, 28-31, 64-66, 70, 73-96; Rashdall 1895, II/1, 30, 79-80; II/2, 459, 521-522; Loewe 1974, 14; McKane 1989, 42-75; Pietkiewicz 2011, 29-30; Rummel 2006, 11).

Prawdziwy rozwój chrześcijańskich studiów hebraistycznych nastąpił jednak w okresie renesansu, kiedy to humaniści realizując swój sztandarowy postulat powrotu do źródeł [*ad fontes*] podjęli wysiłek powrotu do studium starożytnych języków, w tym również języka hebrajskiego i aramejskiego. Przedmiotem studiów humanistów była nie tylko Biblia, ale również Talmud, Miszna i literatura kabalistyczna, a ich zainteresowania nie stroniły od ezoteryki a nawet magii (zob. Rummel 2006, 18-19). Początki nauki języka hebrajskiego i aramejskiego przez

³ Datowana na lata czterdzieste III w., zachowana we fragmentach, poliglota biblijna opracowana przez Orygenesusa. Zawierała sześć umieszczonych obok siebie kolumn w następującej kolejności: tekst hebrajski, transkrypcja tekstu hebrajskiego alfabetem greckim, przekład grecki Akwili, przekład grecki Symmachusa, Septuaginta, przekład grecki Teodocjana.

chrześcijańskich humanistów nie były jednak łatwe, gdyż gramatyki i słowniki do nauki języków żydowskich istniały tylko w językach semickich: arabskim, hebrajskim i aramejskim (Pietkiewicz 2011, 25-29). Chcący więc uczyć się tych języków musieli korzystać z pomocy żydowskich nauczycieli, którzy nie zawsze chętnie dzielili się swoją wiedzą. Pracy tej podejmowali się jednak Żydzi przechodzący na chrześcijaństwo lub ortodoksi znajdujący się w trudnej sytuacji materialnej (szczególnie w obliczu wygnania żydów z wielu krajów Europy w XV wieku) zarabiając w ten sposób na życie. Do prekursorów humanistycznych studiów hebraistycznych, którzy już w XV wieku pobierali nauki od Żydów, należeli w pierwszej kolejności Włosi: Gianozzo Manetti (1396-1459), Pico della Mirandola (1463-1494), kardynał Domenico Grimani (1461-1523), kardynał Egidio da Viterbo (1469-1532). Ze względu na wygnanie żydów z wielu państw niemieckich, Niemieccy humaniści mieli ograniczony dostęp do nauczycieli języka hebrajskiego, uczyli się więc sami, korzystali z usług ochrzczonych Żydów lub udawali się po naukę na Półwysep Apeniński. Do tej grupy pionierów hebraistyki chrześcijańskiej należeli m.in. Rudolf Agricola (1443-1485), Johann Reuchlin (1455-1522) czy Nicolaus Ellenbog (1481-1543).

Pisząc o prekursorach chrześcijańskiej hebraistyki należy szczególną uwagę zwrócić na postać Johanna Reuchlina z Pforzheim, spokrewnionego z Filipem Melanchtonem. Spod pióra Reuchlina wyszły kluczowe dla rozwoju chrześcijańskich studiów hebraistycznych dzieła. Chodzi tu szczególnie o wydaną w 1506 roku w Pforzheim gramatykę wraz ze słownikiem zatytułowaną *De rudimentis hebraicis libri III*. W 1512 roku w Tybindze wydał on psalmy pokutne z dosłownym tłumaczeniem na łacinę, zaopatrzone w gramatyczne noty (*In septem psalmos poenitentiales hebraicos interpretatio, de verbo ad verbum, & super eisdem commentarioli sui, ad discendum linguam hebraicam ex rudimentis*). Książka ta była przeznaczona dla początkujących studentów, którzy otrzymali w ten sposób materiał do ćwiczeń. W 1518 roku w Hagenau ukazało się kolejne dzieło tego autora pt. *De accentibus et orthographia*

linguae hebraicae poświęcone studium masory, wokalizacji oraz akcentom hebrajskim. Prace te stanowiły odpowiedni materiał dla osób, które pragnęły samodzielnie opanować biblijny język hebrajski (Posset 2015, 251-285, 434-448; Pietkiewicz 2011, 37). W tym miejscu należy również wspomnieć o kabalistycznych zainteresowaniach Reuchlina, który słusznie jest uważany za twórcę i propagatora tzw. chrześcijańskiej kabały. Najważniejsze jego dzieło kabalistyczne to *Liber de verbo mirifico* (Bazylea 1494, Tybinga 1514) oraz *De arte cabalistica* (Stuttgart 1517) (Posset 2015, 117-166, 631-657). W latach 1510-1520 Reuchlin stanął w obronie ksiąg żydowskich niszczonej przez Johannesza Pfefferkorna i popierających go dominikanów (była to tzw. bitwa o książki) dając tym samym impuls do wieloletnich sporów o zasięgu europejskim między zwolennikami scholastyki i humanizmu (Price 2011). Bitwa o książki wciągnęła w dyskusję nad problematyką chrześcijańskich studiów hebraistycznych najważniejsze autorytety ówczesnej Europy, w tym papieża Leona X (1513-1521) i cesarza Maksymiliana I Habsburga (1508-1519). W 1552 roku, Melanchton wygłosił mowę z okazji 30-tej rocznicy śmierci Reuchlina, w której ukazał swojego krewnego (również jako hebraistę) jako prekursora reformacji (Melanchton 1843). Przez kilka stuleci mowa ta była jednym z podstawowych źródeł o życiu słynnego humanisty, co spowodowało, że utrzymała się prezentacja osoby humanisty z Pforzheim jako poprzednika Marcina Lutra i prekursora reformacji. Jednak najnowsze badania nad życiem Reuchlina przeprowadzone przez Franza Posseta wykazały, że takie twierdzenia są bezpodstawne. Reuchlin, co prawda miał pewne kłopoty z Rzymem, który w 1520 roku potępił jego niefortuną książkę *Augenspiegel*, ale, jak podkreśla Posset, nie z powodów doktrynalnych (w przeciwieństwie do Lutra), tylko z powodu zawartych tam oszczerstw i faworyzowania Żydów. Posset nakreślił mało znany do tej pory obraz Reuchlina ukazując go jako wzorowego katolickiego i świeckiego teologa lojalnego wobec Rzymu. Związek między Reuchlinem a Lutrem polegał na tym, że obydwaj w egzegezie posługiwali się Biblią w oryginale i wysoko cenili studium języków biblijnych. Luter

nie przejawiał jednak żadnych zainteresowań kabałą, którą Reuchlin studiował jako źródło chrześcijańskich dogmatów. Reuchlin studiował wspólne korzenie judaizmu i chrześcijaństwa, a Luter był zainteresowany tym, co odróżniało „czystą Ewangelię”, tak, jak on ją widział i jak on ją interpretował w odróżnieniu do doktryny Żydów, Turków i papistów. Jeszcze więcej różnic pojawia się między nimi jeśli chodzi o postawę wobec Żydów: Reuchlin traktował ich z szacunkiem i życzliwością, a Luter z pogardą i niechęcią (zob. Posset 2015, XII, 1-2, 10, 20-21, 25-26, 793-798, 868, 873-880; Pietkiewicz 2015, 244-245).

Kolejną ważną postacią wczesnej renesansowej hebraistyki chrześcijańskiej był franciszkanin Konrad Pellikan (1478-1556), autor pierwszej gramatyki języka hebrajskiego dla chrześcijan zatytułowanej *De modo legendi et intelligendi Hebraeum* (Strasburg 1504). Jego praca, choć chronologicznie wcześniejsza niż gramatyka Reuchlina, nie zdobyła tak wielkiej popularności. W 1526 roku Pellikan przyłączył się do szwajcarskiej reformacji stając się jednym z najbliższych współpracowników Ulryka Zwingliego (Pietkiewicz 2011, 39). Wśród chrześcijańskich hebraistów okresu przedreformacyjnego warto wymienić jeszcze dominikanina Santesa Pagniniego (1470-1536/1541) – prefekta biblioteki Watykańskiej i tłumacza Biblii hebrajskiej na język łaciński wydanej w Lyonie w 1527/1528 roku (Gauthier 1945).

Ośrodki protestanckich studiów hebraistycznych, nauczyciele języka hebrajskiego oraz hebraistyczne drukarstwo

Na początku XVI wieku zaczęły powstawać pierwsze instytucje, w tym również oficjalne katedry, prowadzące nauczanie języka hebrajskiego na europejskich uniwersytetach. Do przodujących ośrodków studiów hebraistycznych w okresie przedreformacyjnym należały: Uniwersytet w Alcalá w Hiszpanii (od 1508 r.), rzymska *Sapientia* (od 1514 r.), St John's College w Cambridge (od 1511 r.), Corpus Christi College w Oxfordzie (od 1517 r.), Uniwersytet w Lowanium (od 1518 r.) (Pietkiewicz 2011, 41-44).

Wiele ośrodków hebraistycznych studiów chrześcijańskich powstało na uczelniach, które stanęły po stronie reformacji tworząc jej zaplecze intelektualne. Należy wymienić tutaj Zurych (od 1525 r.), gdzie hebrajskiego uczyli m.in. Konrad Pellikan i Johannes Böschenstein. Kolejnym ważnym ośrodkiem był Uniwersytet w Bazylei (od 1522 r.), gdzie działał m.in. Johannes Oecolampadius – słynny humanista uczący także hebrajskiego oraz Sebastian Münster (1480-1553). Niebawem Bazylea stała się najsilniejszym ośrodkiem chrześcijańskich studiów hebraistycznych w XVI i XVII-wiecznej Europie, a to za sprawą Buxtorfów: Johanna Starszego (1564-1629) i Johanna Młodszeo (1599-1664), którzy nie poprzestali tylko na studium Biblii hebrajskiej, ale również jako chrześcijanie podjęli studia nad literaturą rabiniczną. W Bazylei za sprawą Buxtorfów ukazało się wydanie piąte *Biblia rabbinica* (1619), wybitne prace leksykograficzne i bibliograficzne (*Bibliotheca rabbinica*, 1613) (Burnett 1996; Pietkiewicz 2011, 44-45). Ważnym ośrodkiem dla rozwoju hebraistyki chrześcijańskiej była także Genewa. Tutaj, z woli Jana Kalwina, studium języka hebrajskiego było całkowicie podporządkowane studiom biblijnym. W Genewie uczyli tacy hebraiści jak Antoine Rodolphe Chevallier (1523-1572), Jean Mercier (ok. 1510-1570), Bonaventure Corneille Bertram (1531-1594) czy Giovanni Diodati (1576-1649) – tłumacz Biblii na język włoski (Pietkiewicz 2011, 45-46). Języka hebrajskiego nauczano także na założonym w 1502 roku przez Fryderyka III Mądrego (1463-1525) Uniwersytecie w Wittenberdze. Działali tu tacy hebraiści jak Matthaeus Adrianus (pocz. XVI w.), Matthäus Goldhahn (Aurogallus) (1490-1543) czy Johannes Förster (1496-1558). Ważnym ośrodkiem nauczania języka hebrajskiego, a zarazem wspierającym ewangelicyzm reformowany w Niemczech był Uniwersytet w Heidelbergu. Spośród hebraistów tej uczelni warto wymienić: Johanna Böschensteina, Sebastiana Münstera, Valentina Cleinmanna, Georga Siboldiego (Pietkiewicz 2011, 46-47). Oczywiście ośrodków, w których uczono języka hebrajskiego był o wiele więcej. Stephen G. Burnett wymienia jeszcze większą liczbę hebraistów, którzy działali

w Europie przed 1535 rokiem wskazując również na środki, w których uczyli. Wiele z nich to ośrodki przyjmujące reformację. Oprócz wymienionych wyżej osób są to: Arnold Halderen z Wesel (Kolonja), Johannes Campensis (Lowanium), Wolfgang Capito (Strasburg), Johannes Cellarius (Lipsk, Frankfurt nad Odrą), Michael Delius (Däle) (Freiburg, Strasburg), Andre Gennep (Lowanium), Kasper Grossmann (Berno), Jacob Jonas (Tybinga), David Leonard (Ingolstadt), Johannes Lonicerus (Freiburg, Marburg) Antonius Margeritha (Lipsk, Wiedeń), Johann Molitoris (Freiburg Bryzgowijski), Sebastian Nouzen (Marburg), Wilhelm Uelin (Tybinga), Werner Einhorn z Bacharach (Ingolstadt, Erfurt), Bernhard Ziegler (Legnica, Lipsk) (Burnett 2004, 183).

Nie jest możliwe prowadzenie kształcenia w zakresie języka obcego, szczególnie martwego, jakim był w okresie renesansu język hebrajski (głównie w jego biblijnej odmianie), bez podręczników, gramatyk, słowników oraz tekstów Biblii hebrajskiej, a te nie mogłyby powstać bez wyspecjalizowanych ośrodków drukarskich tłoczących książki pismami hebrajskimi. Oczywiście powstanie takich ośrodków było możliwe przy dużych uniwersytetach, gdzie działali hebraiści oraz inni znawcy języków semickich, którzy byli zatrudniani przy składzie tekstów i korektach. Według Burnetta w latach 1501-1600 w Europie ukazało się 887 wydań książek hebraistycznych przeznaczonych dla chrześcijan. Najwięcej z nich ukazało się w Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego i w Szwajcarii (bez Genewy) – 464 wydania (52% całej produkcji). We Francji – 235 pozycji (26%), w hiszpańskich Niderlandach – 66 (7%), w Italii – 44 (5%). Pozostałe w Niderlandach, liczonej oddzielenie Genewie, Hiszpanii, Anglii, Portugalii i Polsce. Jeśli chodzi o poszczególne ośrodki, to największa liczba edycji ukazała się w Paryżu (206, w tym 40 wydań całości bądź części Biblii hebrajskiej drukowanej przez Roberta Estienne'a, który z czasem przyłączył się do szwajcarskiej reformacji). W Bazylei ukazało się 148 pozycji, w Wittenberdze – 104, w Antwerpii – 59, w Kolonii – 33, w Augsburgu – 25, w Lejdzie – 23, w Wenecji – 22, w Norymberdze – 20, w Genewie – 19. Pozostałe pozycje

ukazały się w innych ośrodkach. Jak widać udział ośrodków reformacyjnych, takich jak Bazylea, Wittenberga, Augsburg czy Genewa jest tu znaczny. Jeśli chodzi o poszczególne oficyny, to najwięcej druków ukazało się w wittenberskim zakładzie Johanna Crato i Dziedziców (75) oraz Christoph'a Plantina w Antwerpii (58), następnie u Heinricha Petriego w Bazylei (50), u Martina Le Jeune w Paryżu (49), u Roberta I Estienne'a działającego najpierw w Paryżu, a później w Genewie (42) oraz u Johannes'a Froben'a w Bazylei (31). Pozostałe oficyny wydały po mniej niż 30 pozycji. Jak widać do przodujących zakładów drukujących literaturę hebraistyczną dla chrześcijan należały oficyny, które oddały swoje tłocznie na usługi reformacji (Burnett 2000, 15-22).

Pisząc o produkcji literatury hebraistycznej przeznaczonej dla chrześcijan należy wspomnieć o działalności wydawniczej protestanckiego hebraisty Sebastiana Münstera, który napisał samodzielnie, przetłumaczył z hebrajskiego lub przygotował do druku do użytku chrześcijan najważniejsze gramatyki i słowniki języka hebrajskiego i aramejskiego. Swoje podręczniki Münster przygotowywał w oparciu o dzieła najwybitniejszego hebraisty epoki, ortodoksyjnego Żyda Elias'a Levity nazywanego *Magister totius Christianitatis*, spod którego ręki wyszli najlepsi chrześcijańscy hebraiści okresy renesansu (Bałaban 1931, 522). Sebastian Münster napisał, przetłumaczył lub zredagował 74 prace hebraistyczne, które ukazały się w Bazylei (Burnett 2000, 28). Jerome Friedmann szacuje, że pod koniec XVI wieku w Europie było w obiegu ok. 100 tys. hebraistycznych książek, które wyszły spod ręki Münstera (Friedman 1983, 44). Najważniejszym filologicznym dziełem Münstera, a zarazem najbardziej poczytną gramatyką języka hebrajskiego epoki była wydana w 1525 roku u Froben'a w Bazylei *Grammatica hebraica absolutissima* (Pietkiewicz 2011, 51-55).

Studia hebraistyczne a główne nurty reformacji

Problem traktowania hebraisty Johanna Reuchlina jako prekursora reformacji zachęca do studium kolejnego zagadnienia, a mianowicie

relacji chrześcijańskiej hebraistyki do XVI-wiecznych ruchów reformacyjnych.

Reformacja ze swoim hasłem *sola Scriptura* w znacznym stopniu przyczyniła się do rozwoju hebraistyki chrześcijańskiej. Protestanci preferowali lekturę Biblii w językach oryginalnych oraz tłumaczyli ją z oryginału na języki narodowe, co musiało pociągnąć za sobą wzmożone studia nad językami biblijnymi. Można tu zaobserwować istotne przesunięcie akcentów w wykorzystaniu chrześcijańskich studiów hebraistycznych. W XV wieku i w pierwszych latach wieku następnego były one domeną humanistów, a ich celem było poszukiwanie mądrości i mocy ukrytej w starożytnych księgach. Od czasów reformacji hebraistyka chrześcijańska stała się domeną teologów, którzy wykorzystywali ją głównie jako naukę pomocniczą do studiowania Biblii w oryginale i w o wiele mniejszym stopniu innych źródeł żydowskich, w celu apologii lub rewizji chrześcijańskiej doktryny. W tej również roli, nauki pomocniczej w stosunku do egzegezy biblijnej oraz teologii, chrześcijańskie studia hebraistyczne zostały wprowadzone do kanonu dyscyplin nauczanych w chrześcijańskich szkołach i uniwersytetach Europy (zob. Rummel 2006, 10-12).

Marcin Luter najprawdopodobniej sam nauczył się języka hebrajskiego korzystając z *De rudimentis hebraicis* Reuchlina. Hebrajszczyznę posługiwał się podczas swoich wykładów z Pisma Świętego na Uniwersytecie w Wittenberdze już w latach 1513-1515. Sam jednak nie uważał siebie za wybitnego znawcę tego języka. Luter korzystał także z dostępnej wówczas literatury hebraistycznej, z prac Mikołaja z Liry, Andrzeja z Burgos, egzegetycznych i gramatycznych dzieł Mojżesza i Dawida Kimchich oraz Salomona Rasziego, nie udało się jednak ustalić czy był w stanie czytać żydowskich gramatyków i komentatorów w oryginale. Zawsze jednak korzystał z prac rabinów w sposób krytyczny i powściągliwy. Jego sprawność w tłumaczeniu Pisma Świętego wynikała raczej z częstej lektury, ze studium porównawczego tekstów paralelnych oraz dogłębnego wniknięcia w ducha Biblii, niż z pogłębionej znajomości

gramatyki czy leksyki, które opanował w stopniu podstawowym. Taka znajomość hebrajszczyzny połączona z dobrą znajomością tekstu i wrodzonym talentem nie była jednak wystarczająca, aby samodzielnie dokonać tłumaczenia Starego Testamentu z języków oryginalnych na niemiecki. Tłumacząc Luter korzystał z systematycznej pomocy wybitnych hebraistów wykładających na Uniwersytecie w Wittenberdze, m.in. Matthäusa Goldhahna i Johannesesa Förstera, z którymi konsultował trudniejsze teksty. Sam następnie poszukiwał niemieckich wyrażenń oddających myśl oryginału (Jones 1983, 56-59; Pietkiewicz 2011, 58-60).

Jeśli chodzi o sam stosunek Lutra do żydów i judaizmu, to stopniowo przeszedł on od postawy entuzjazmu do otwartej wrogości. Do 1537 roku Luter uważał, że oczyszczona ze zniekształceń doktryna chrześcijańska zdobędzie sobie licznych zwolenników wśród wyznawców judaizmu, którzy będą się masowo nawracać i przyjmować chrzest. Z czasem przekonał się jednak, że tak się nie stało. Co więcej, pojawiające się przypadki judaizacji chrześcijaństwa (np. ruchy sabatarianistyczne na Morawach) budziły w nim głęboki niepokój. Luter stawał się także coraz bardziej sceptyczny w stosunku do praktyki wykorzystywania przez chrześcijańskich teologów źródeł rabinicznych przy studium Pisma Świętego, a nawet chrześcijańskich hebraistów obarczał winą za judaizację chrześcijaństwa. Jego sceptycyzm i niepokój przerodził się z czasem w otwartą wrogość, a to głównie za sprawą wydawanych przez żydów pamfletów polemizujących z chrześcijaństwem. Luter odczytał je bowiem jako próbę nawracania chrześcijan na judaizm. Postawa Lutra wobec żydów nie oznaczała jednak rezygnacji z propagowania przez niego nauki tego języka. Do końca uważał on, że chrześcijanie, szczególnie ci zajmujący się kanodziejstwem, powinni znać oryginalne języki Pisma Świętego (Friedman 1983, 195-207; Jones 1983, 60-66; Burnett 2004, 191-193; Pietkiewicz 2011, 60-63; Schramm 2012).

Niewątpliwie postawa Lutra wobec judaizmu, pism rabinów i chrześcijańskiej hebraistyki wpłynęła również na postawę innych przedstawicieli wittenberskiej reformacji. Środowisko to było zawsze ostrożne

i mocno krytyczne w korzystaniu ze źródeł żydowskich i zdecydowanie opowiadało się na wyraźnym rozdziałem między hebraistyką w wykonaniu rabinów a tą chrześcijańską. Widoczne jest w tym kręgu dążenie do dejudaizacji chrześcijańskich studiów hebraistycznych. Ostrożność ta sprawiła, że wittenberska hebraistyka nigdy nie dorównała poziomem studiom prowadzonym w tej samej dziedzinie w Bazylei, Zurychu czy Strasburgu (Pietkiewicz 2011, 62-63, 80).

Ulryk Zwingli rozpoczął naukę języków biblijnych zaraz po święceniach kapłańskich, które przyjął w 1506 roku. Hebrajskiego uczył się przez wiele lat samodzielnie lub z pomocą nauczycieli, w tym również Johanna Böschensteina. Korzystał m.in. z *De rudimentis hebraicis* Reuchlina. W stopniu zadowalającym opanował hebrajski po 1526 roku, co wyraźnie widać po jego komentarzach do Pisma Świętego, w których sięgał nie tylko do tekstu hebrajskiego samej Biblii, ale także do aramejskich targumów oraz prac rabinów. Niektórzy badacze zaliczają Zwingliego do najwybitniejszych hebraistów wśród reformatorów (Newman 1925, 486; Jones 1983, 69). Głównym motywem podjęcia przez Zwingliego studiów hebraistycznych była chęć pogłębienia wiedzy teologicznej w oparciu o oryginalne wersje Biblii. W Akademii Zuryckiej, gdzie kształcono ewangelickich duchownych, stosowano metodę wykładu Pisma Świętego zwaną *Prophezei*. Polegała ona na wspólnej lekturze oryginalnych wersji Biblii. Najpierw po hebrajsku – w wykonaniu Konrada Pellikana, którzy wyjaśniał tekst oryginalny zwracając uwagę na idiomy, gramatykę, słownictwo, składnię, podając na końcu własny dosłowny przekład. Przy wyjaśnianiu tekstu Pellikan posługiwał się także pracami żydowskich gramatyków i rabinów. Następnie Zwingli wykladał ten sam tekst po łacinie korzystając przy tym z *Septuaginty*. Na zakończenie Leo Jud (1482-1542) dokonywał podsumowania wykładu po niemiecku. Ta metoda studium Biblii była naśladowana w innych ośrodkach reformowanych, m.in. w Strasburgu, Bazylei oraz w Niderlandach, Anglii i Szkocji. Rezultatem stosowania tej metody była m.in. Biblia zuryska oraz liczne komentarze egzegetyczne Zwingliego. Zwingli

zgrupował w Zurychu spore grono wybitnych hebraistów, którzy wspierali jego studia, prace komentatorskie i tłumaczeniowe (Biblia zuryska zwana też po łacinie *Biblia tigurina* – nowy przekład Biblii z oryginału na łacinę, który ukazał się w 1543 r.). Do tego grona należeli wspomniani już wyżej Leo Jud i Konrad Pellikan oraz Henryk Bullinger (1504-1575), Jacob Ceporinus (1499-1525), Johannes Böschenstein, Johannes Oecolampadius. Środowisko zuryskich reformatorów było bardziej tolerancyjne w stosunku do żydów i judaizmu niż to związane z Kalwinem czy Lutrem. Zuryscy reformatorzy chętnie korzystali z gramatycznych i egzegetycznych prac rabinów, choć nie w sposób bezkrytyczny (Newman 1925, 454-510; Jones 1983, 67-71; Pietkiewicz 2011, 66-68).

Również Jan Kalwin znał język hebrajski. Przypuszcza się, że nauczył się tego języka w latach 30-tych i 40-tych XVI wieku, kiedy studiował lub przebywał w ośrodkach, gdzie nauczanie hebrajskiego stało na wysokim poziomie. Chodzi tu o Paryż, Bazyleę i Strasburg. Na pogłębienie znajomości języka hebrajskiego przez Kalwina mogła wpłynąć także jego przyjaźń z hebraistą, Wolfgangiem Capito (1478-1541). Jeśli chodzi o pisma rabinów, to Kalwin miał do nich ambiwalentny stosunek. Z jednej strony korzystał z nich (np. cytował Dawida Kimchiego), a z drugiej krytykował za wypaczenie sensu chrystologicznego Biblii hebrajskiej. Stosunek genewskiego reformatora do judaizmu był często krytyczny i niechętny, ale w znaczeniu mniejszym stopniu niż w przypadku Lutra. Kalwin był mocno przywiązany do surowości starotestamentowego Prawa i starał się ją naśladować w procesie budowania chrześcijańskiej republiki w Genewie. Z tego powodu był oskarżany przez niektórych swoich przeciwników, m.in. przez Miguela Serveta (1511-1553), o judaizację chrześcijaństwa i o to, że przeoczył nowość Ewangelii (Newman 1925, 588-595)⁴. W 1595 roku luterański teolog,

⁴ Także sam Servet z powodu krytyki dogmatu o Trójcy Świętej był przez ewangelików, w tym przez samego Kalwina, oskarżany o judaizację chrześcijaństwa (Newman 1925, 579-588).

Aegidius Hunnius (1550-1603) wydał nawet w Wittenberdze pamflet pt. *Calvinus Judaizans*.

Ambiwalentna postawa ewangelików reformowanych wobec źródeł rabinicznych i judaizmu, stworzyła o wiele lepsze warunki dla rozwoju hebraistyki chrześcijańskiej niż wśród zwolenników Lutra. Ewangelicy na bardzo wysokim poziomie utrzymywali studium i nauczanie hebrajszczyzny, w szerszym zakresie niż luteranie korzystali także z dzieł rabinów, co sprawiło, że przedstawiciele tego nurtu reformacji należeli w XVI i XVII wieku do najwybitniejszych przedstawicieli hebraistyki chrześcijańskiej (Jones 1983, 71-79; Pietkiewicz 2011, 63-66). Ewangelicy uważali bowiem, że jeśli Biblia powstała w środowisku żydowskim, to studium języków żydowskich oraz ich pism, w tym także egzegetycznych, może przyczynić się do lepszego zrozumienia obydwu testamentów w ich warstwie historycznej oraz rzucić więcej światła na dogmatyczne kwestie sporne. Oczywiście sposób korzystania przez tę grupę z żydowskiej literatury nie był bezkrytyczny. Takie podejście do studiów hebraistycznych było krytykowane przez środowisko wittenberkie, które wysuwało przeciwko ewangelikom oskarżenia o judaizację chrześcijaństwa (Pietkiewicz 2011, 79). Niektórzy z hebraistów ewangelicko-reformowanych ulegali naciskom luterskim, np. Sebastian Münster po wielu latach wyłożonych studiów hebraistycznych porzucił swoje zainteresowania właśnie z powodu obaw przed oskarżeniami o judaizację i zajął się geografią (Pietkiewicz 2011, 81).

Gramatyki i słowniki do nauki języka hebrajskiego

Opisana wyżej zuryska metoda pracy z tekstem biblijnych zwana *Prophezei* daje pewne wyobrażenie w jaki sposób w ośrodkach reformowanych wykorzystywano znajomość języka hebrajskiego oraz innych języków oryginalnych do studium Biblii. Jak jednak wyglądała od strony praktycznej sama nauka języka hebrajskiego? Jakie i w jakim porządku treści przekazywano? Odpowiedzi na te pytania może dostarczyć analiza XVI-wiecznych podręczników i słowników języka hebrajskiego, które

były wykorzystywane jako pomoce dydaktyczne. W tym miejscu dla przykładu zostaną zaprezentowane dwie książki pochodzące ze środowiska ewangelicko-reformowanego: wspólna praca Eliasza Levity i Sebastiana Münstera – *Sefer ha-Diqduq. Grammatica hebraica absolutissima* wydana w Bazylei w 1525 (Levita 1525) oraz słownik autorstwa Münstera: *Aruch ha-Szorszot. Dictionarium Hebraicum* wydany w Bazylei w 1523 roku (Münster 1523). Prace te należały do najpopularniejszych i najważniejszych pomocy do nauki hebrajszczyzny, które ukazały się w XVI wieku.

Grammatica hebraica absolutissima składa się z czterech części. W pierwszej (*Elementaria institutio in Hebraicam linguam*) Münster zamieścił własne opracowanie alfabetu hebrajskiego, wydrukowane dwujęzycznie, po hebrajsku i po łacinie (składki a-c). Po kilkustronicowym wprowadzeniu (k. a2-4) znajduje się rozdział *De literis* (k. a5-7), gdzie zostały opisane hebrajskie spółgłoski i samogłoski. Münster podaje nazwy spółgłosek po hebrajsku i w transliteracji, a następnie omawia je, zwracając uwagę na odmienną grafikę pięciu znaków końcowych (ך, ם, ן, ף, ץ), oraz dzieląc spółgłoski na pięć kategorii ze względu na ich artykulację (gardłowe, palatalne, językowe, zębowe i wargowe). Następnie nieco miejsca poświęca dwóm spółgłoskom aspirowanym (ח i ח׃) oraz różnicy między שׁ i שׂ. Dodaje kilka słów o spółgłoskach BeGaDKePaT, rozróżniając przy okazji *dagesz forte* i *lene*.

Rozdział *De punctis* (k. a7-b2) zawiera opis punktacji samogłoskowej, a *Regulae de scheva* (k. b2-3) – zasady dotyczące *szewa*, bardzo przejrzyście wyłożone w dziewięciu punktach. W *De literis quiescentibus* (k. b3-5) autor omawia trzy litery zwane *mater lectionis*: ם, ן, ף oraz ך. Następnie nieco miejsca poświęca regułom stosowania *dagesz* (*Regula de dages* – k. b5) oraz liczebnikom głównym i porządkowym (*De numeris* – k. b5-7), podając ich formy męskie i żeńskie.

De literis radicalibus et servilibus (k. b7-c1) zawiera interesujący podział spółgłosek według ich funkcji. Autor dzieli litery na rdzeniowe (*literae radicales*), czyli te, które wyłącznie tworzą rdzenie słów, będąc

nośnikami znaczenia; oraz na pomocnicze (*literae serviles*), czyli te, które również nadają słowu określoną formę morfologiczną – mogą być dodane do rdzeni, zanikać lub być nieme. Do liter rdzeniowych Münster zaliczał jedenaście spółgłosek: ג, ט, ח, ס, ד, ק, צ, ר, ז, ע, פ, do pomocniczych zaś pozostałych jedenaście: ת, ו, י, ם, ה, נ, כ, ב, ש, ל, א. Wątek ten Münster rozwija w kolejnym rozdziale: *Explicatio compendiosa omnium literarum et syllabarum servilium, in quarum perfecta noticia ferme tota consistit Hebraica Grammatica* (składka c). Litery pomocnicze autor dzieli na trzy grupy: 1) ת, ו, י; 2) ם, ה, נ, כ; 3) ש, ב, ל, א, i omawia je z uwzględnieniem ich pozycji w słowach. Oto kilka przykładów: Spółgłoski ש, ב, ל, א na początku słów (k. c2): א tworzy pierwszą osobę liczby pojedynczej w *futurum*; ל nadaje słowu wartość celownika (*articulus dativi*); כ tworzy wyrażenia przyimkowe (*in, cum*) oraz przysłówkowe; ש funkcjonuje jako zaimek względny (*qui, quae, quod*). Spółgłoska ה pojawia się w hebrajskich słowach zarówno na początku, jak i na końcu. Na początku może funkcjonować jako *articulus genitivi casus* (czyli oznacza *nomen rectum*). Występuje również jako rodzajnik określony, partykuła pytajna, przedrostek niektórych koniugacji. Na końcu słów oznacza rodzaj żeński rzeczowników i przymiotników oraz pełni funkcję przyrostka zaimkowego trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego, a także występuje jako tzw. *he* kierunkowe – ה, -, pojawia się również w końcówkach czasowników w trybie rozkazującym i formie ראייתה (zamiast ראיית) jako *otiosa litera*.

Po omówieniu liter pomocniczych (k. c2-6) Münster poświęca nieco miejsca sylabom pomocniczym (*De syllabis servilibus* – k. c6-8). Omawia funkcję partykuły אה (אָת), a następnie przedrostków i przyrostków הָהּ, נִי, תִי, נָה, נו, הוּ, בּוּ, הָם, הֶם, תָּם, כָּם, וְת, ים.

Część druga to przekład dobrze znanej w XVI wieku gramatyki autorstwa Eliasa Levity pt. ספר הבהור (Sefer ha-Bachur) – *Liber electus complectens in Grammatica quatuor orationes, quarum cuique tredecim sunt elementa seu fundamenta* (k. d1-y4). Münster wydrukował to dzieło dwujęzycznie, po hebrajsku i po łacinie we własnym tłumaczeniu.

Ta część składa się z czterech rozdziałów nazwanych *Orationes*, które zostały poprzedzone kilkukartkowymi wstępami Levity i Münstera. Zawierają one systematyczny wykład na temat różnych rodzajów rdzeni hebrajskiego czasownika oraz ich odmiany w różnych czasach i trybach oraz osnowach: *qal*, *piel*, *pual*, *hiphil*, *hophal* i *hithpael*. Dalej autor omawia odmienne częściom mowy, które mogą pełnić funkcję podmiotu (*nomina*).

Część trzecia to przygotowany przez Münstera krótki wykład po łacinie o hebrajskich akcentach *Accentuum Hebraicorum compendium, per Sebastianum Munsterum* (k. y5-8).

Część czwarta to tablice prezentujące w przejrzysty sposób koniugacje ośmiu typów rdzenia hebrajskiego czasownika (składki A-C): לִיחַ הַבִּנְיָיִם (*Luach ha-Binjanim*) – *Tabula omnium Hebraicarum „coniugationum” iuxta octo verborum classes pulchre in ordinem digesta*. Najpierw w *Praefatio Sebastiani Munsteri in tabulam Hebraicarum coniugationum* (k. A1-4) autor dzieli rdzenie czasownikowe na osiem grup (*ordines*), według których porządkuje tabele z przykładami (k. A4-B8). Po czasownikach Münster zamieścił podobne tabele zawierające deklinacje rzeczowników podzielonych na różne klasy: *Declinationes nominum secundum diversas formas et primo nominum perfectorum* (k. C1-8). Przy rzeczownikach podał *status constructus* i *status absolutus* dla liczby pojedynczej i mnogiej oraz formy *cum affixis*, czyli z przyrostkami zaimkowymi.

Ważnym dziełem leksykograficznym Münstera było ערוך השורשות (*Aruch ha-Szorszot*), czyli *Dictionarium Hebraicum*, wydane u Frobena w 1523 roku. Najpierw na kilkudziesięciu kartach hebraista z Bazylei (k. Aa2-Cc3) zamieścił wprowadzenia, w których podaje m.in. podstawowe informacje o literach (*De literis radicalibus et servilibus*), o czasowniku hebrajskim (*De verbis perfectis et defectivius; De coniugatione Hebraica quam hiphil vocant* itd.)⁵, ogólne informacje o języku

⁵ Jest to ten sam materiał, który został opublikowany w ספר הרקידוק (*Sefer ha-Diqduq*)

hebrajskim i aramejskim oraz o hebrajskich liczebnikach. Następnie zamieścił wybór tekstów biblijnych w oryginale (Rdz 1 – 2; Pwt 30) wraz z ich łacińskim przekładem i marginalnym komentarzem gramatycznym do trudniejszych miejsc (k. Cc3v-8). W następnej części dzieła znajduje się słownik zawierający ułożone alfabetycznie hasła. Ich konstrukcja jest prosta i przejrzysta. Autor podał najpierw hasło główne (np. אָב), ekspozując je na szerokim marginesie zewnętrznym, tak że jest bardzo dobrze widoczne. Następnie zamieścił formę z przyrostkiem zaimkowym אָבִי oraz znaczenie słowa: *Pater generatione, aetate et honore*. Wskazał też na aramejski odpowiednik: אָבא. Z kolei sprecyzował, że jest to rzeczownik rodzaju męskiego, choć w liczbie mnogiej przybiera końcówkę rodzaju żeńskiego: אָבוּת.

Przy opracowaniu rdzenia בָּרַךְ autor słownika wymienił różne słowa pochodzące od tego rdzenia wraz z ich formami i znaczeniami. Czasownik podał w formie *piel* (בָּרַךְ) i wskazał na jego podstawowe znaczenie: *benedixit, salutavit, commendavit*. Dalej znajdują się dwie formy rzeczownikowe בָּרְכָה i בְּרָכָה⁶ oraz ich aramejski odpowiednik: בְּרִכְתָּא, (druk bez *dagesz*) wraz ze znaczeniami: *benedictio, munus*. Dodał również, że jest to rzeczownik rodzaju żeńskiego. Rodzaj żeński tego rzeczownika narzuca użycie wraz z nim liczebników tego samego rodzaju: „unde Gen.27. בְּרָכָה אֶחָד. Benedictio una”. Na samym końcu hasła Münster podał dwie formy liczby mnogiej: בְּרִכוּת i בְּרִכוֹת. Niżej autor poświęcił jedną linijkę na prezentację formy imiesłowu biernego w *qal* od rdzenia בָּרַךְ, którą potraktował jako odrębne hasło: בְּרוּךְ, zamieścił jej aramejski odpowiednik (בְּרִיכָא – zapisany bez *dagesz*), znaczenie (*benedictus*) oraz liczbę mnogą בְּרִיכִים. W następnej kolejności w wyodrębnionych graficznie hasłach Münster przedstawił kolejne znaczenia rdzenia בָּרַךְ w *piel*:

– *Grammatica hebraica absolutissima...*

⁶ Słowa zostały wydrukowane bez *dagesz* (niekonsekwencja w stosowaniu *dagesz* powtarza się w *Dictionarium Hebraicum* z dużą częstotliwością).

blasphemavit, increpavit, maledixit (przykłady: Hi 2,9; 1 Krl 21,13) oraz *genuflexit*. Przy drugim znaczeniu autor dodał wyjaśnienie: „inde בָּרַךְ genu”, zaznaczył liczbę podwójną tego rzeczownika (בְּרָכִים – pisownia bez *dagesz* – *genua, crura, sinus*) oraz jego rodzaj żeński i przytoczył przykład z Iz 35,3⁷: בְּרָכִים כְּשֵׁלוֹת (*genua debilia* – kolana omdlałe) (Pietkiewicz 2011, 97-102).

Protestanckie studia hebraistyczne w Pierwszej Rzeczypospolitej

Za pierwszego hebraistę w Polsce uważa się profesora Akademii Krakowskiej, Michała z Wielunia (zm. 1487), który znał nie tylko język hebrajski, ale także łacinę i grekę, co czyniło z niego pierwszego *homo trilinguis* Krakowskiej Wszechnicy (Zawiercan 1975, 627; Kaśków 1994, 41). Z Akademią Krakowską związane są również początki akademickiego nauczania języka hebrajskiego w Koronie Królestwa Polskiego, które datuje się na rok ok. 1528, kiedy to powstała w Akademii pierwsza katedra języka hebrajskiego. Powierzono ją ochrzczoneму Żydowi Dawidowi Leonardowi z Warszawy. Początki nauczania języka hebrajskiego związane były z charakterystycznym dla renesansu nurtem humanistycznym i nie posiadały inklinacji wyznaniowych, choć pojawiły się w Krakowie w okresie, gdy za zachodnią granicą działała już reformacja. W Krakowie także ukazywały się w tym okresie gramatyki języka hebrajskiego. Na szczególną uwagę zasługuje tu gramatyka przygotowana przez Johannes Campensisa i wydana dwa razy w Krakowie podczas jego działalności w Akademii. Gramatyka ukazała się pod dwoma różnymi tytułami u dwóch różnych wydawców: *Ex variis libellis Eliae Grammaticorum omnium* wydana w oficynie Unglera (Campensis 1534) oraz *Libellus, De natura Litterarum Et Punctorum Hebraicorum...*, to wydanie wytłoczone przez Macieja Szarfenberga nie zachowało się (Campensis 1534).

⁷ Podaje jednak błędnie: „Isa.36”.

Problemy wyznaniowe związane z ruchami reformacyjnymi powiązane z nauczaniem języka hebrajskiego po raz pierwszy pojawiły się w Krakowie wraz ze sprowadzeniem do Polski włoskiego reformatora, hebraisty i duchownego, Żyda z pochodzenia, Francesca Stancara znanego u nas jako Franciszek Stankar (ok. 1501-1574). Do Krakowa sprowadził go w 1549 roku bp Samuel Maciejowski (1499?-1550) nieświadomy jego reformacyjnych sympatii. Miał on objąć w Akademii katedrę języka hebrajskiego. Gdy jednak wyszły na jaw poglądy hebraisty, został on uwięziony w biskupim więzieniu w Lipowcu, skąd zbiegł przy pomocy Andrzeja Trzecieckiego Młodszeo (ok. 1525-ok. 1584). Następnie udał się do Pińczowa, gdzie przebywał w drugiej połowie 1550 roku. Stamtąd ścigany przez dekret królewski zbiegł do Wielkopolski, gdzie schronił się pod protekcją Górków, którzy polecili go samemu księciu Albrechtowi Hohenzollernowi (1490-1568). W ten sposób wiosną 1551 roku Stankar znalazł się w Królewcu, gdzie na Albertynie objął katedrę języka hebrajskiego, którą prowadził do 15 sierpnia 1551 roku. We wszystkich środowiskach, w których się pojawiał włączał się w spory chrystologiczne i soteriologiczne⁸ wprowadzając rozłamy i niepokój (Ruffini 1935, 207-213; Pietkiewicz 2011, 119-120).

Pobyty Stankara w Królewcu i prowadzone przez niego wykłady z języka hebrajskiego prowokują do przyjrzenia się Albertynie jako ośrodkowi studiów hebraistycznych. Co prawda Prusy Książęce nie należały do Korony Królestwa Polskiego, były jednak polskimi ziemiami lennymi, które w znacznym stopniu promieniowały na tereny Polski oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego – stąd pisząc o protestanckich studiach hebraistycznych w Polsce nie można pominąć tego ośrodka. Tym bardziej,

⁸ Stankar włączył się w spór prowadzony w Królewcu między Andreasem Osianrem (1498-1552) a jego przeciwnikami – zwolennikami Lutra i Melanchtona. Luteranie uważali, że Chrystus jest pośrednikiem i zbawicielem według obu natur – Boskiej i ludzkiej. Osiander twierdził, że pośrednictwo Chrystusa opiera się wyłącznie na Boskiej naturze. Stankar stanął na stanowisku, że Chrystus jest pośrednikiem i zbawicielem tylko według ludzkiej natury (Ruffini 1935, 212).

że był to jedyny akademicki ośrodek kultywujący nauczanie języka hebrajskiego stworzony przez protestantów i związany bezpośrednio z Polską. *Collegium Albertinum* zostało założone przez księcia Albrechta w 1544 roku i znajdowało się pod silnym wpływem Wittenbergi. Królówieć był zresztą nazywany Wittenbergą Wschodu (Nischan 1996, 361). Pierwszym nauczycielem języka hebrajskiego w Królewcu w latach 1544-1545 był Litwin Abraham Culvensis (Kulwieć) (ok. 1510-1545) (Barycz 1971). Drugim zaś Stanisław Rafajłowicz znany też jako Rapagelan (Rapagelanus) (zm. 1545). Z nim książę Albrecht wiązał nadzieję na nowy przekład Biblii na język polski, ale jego przedwczesna śmierć pokrzyżowała te plany. Kolejni hebraiści na Albertynie to: wspomniany już wyżej Franciszek Stankar, Andreas Wesseling (zm. 1570), Fryderyk Staphylus (1512-1564), Johann Sciurus czyli Eichhorn (1518-1564) (Geiger 1870, 121; Pietkiewicz 2011, 122-123). Początkowo studia hebraistyczne na Albertynie podlegały wydziałowi filozoficznemu. Hebrajskiego uczono również w ramach kursów z teologii. Dopiero w 1553 roku została utworzona katedra hebraistyki. Jej pierwszym profesorem był Andreas Wesseling, który pełnił tę funkcję do 1570 roku. Jego wieloletnia i systematyczna praca przyczyniła się do znacznego umocnienia studiów hebraistycznych w Królewcu. Po Wesselingu katedrę na krótko przejął Henning Adendorp, a następnie Mokołaj Goniäus, który uczył do 1589 roku (Geiger 1870, 121-122). Język hebrajski znali również inni królewieccy bibliści, którzy jednak nie prowadzili zajęć dydaktycznych z tego języka. Do tego grona należał m.in. Stanisław Murzynowski (Suszycycki) (ok. 1526/1528-1553), tłumacz Nowego Testamentu na język polski (Pietkiewicz 2011, 123-124)⁹.

⁹ Wyżej podano nazwiska nauczycieli hebrajskiego, które udało się ustalić Autorowi niniejszego artykułu. W 2012 r. w Wittenberdze miała miejsce konferencja zatytułowana *Christian Hebraism in Eastern Central Europe from the Renaissance to the Enlightenment*. Niektórzy prelegenci poświęcili częściowo swoje wystąpienia nauczaniu języka hebrajskiego w Królewcu podając nieco inne listy nauczycieli tego języka. Stephen Burnett podał następującą listę: Abraham Culvensis (uczył w latach 1544-1545),

Kolejnym środowiskiem protestanckim w Polsce, w którym działali hebraiści było środowisko ewangelików reformowanych i braci czeskich. Grupa ta nie zdołała zorganizować w Rzeczypospolitej żadnego uniwersyteckiego ośrodka i stąd prowadzone przez jej przedstawicieli studia i nauczanie języka hebrajskiego koncentrowało się wokół projektów tłumaczenia Biblii z języków oryginalnych na język polski.

Pierwszym projektem przekładowym polskiego ewangelicyzmu reformowanego było tłumaczenie Biblii brzeskiej, które ukazało się w 1563 roku w Brześciu Litewskim, choć zespół tłumaczy pracował w Pińczowie w Małopolsce. Zanim powstała Biblia brzeska próby przekładu Pisma Świętego na język polski podejmował Bernard Wojewódka (zm. 1554), który prawdopodobnie przetłumaczył na język polski Księgę Rodzaju (być może również inne księgi). Rękopis przekładu po śmierci Bernarda był w posiadaniu jego żony. Nie ukazał się jednak drukiem. Podejmowanie prac przekładowych ksiąg Starego Testamentu sugeruje, że Wojewódka mógł znać język hebrajski (Pietkiewicz 2011, 126). Ze środowiskiem brzeskich i pińczowskich ewangelików był związany Andrzej Trzeciecki Młodszy. Zachowały się źródła, które podają, że znał on języki biblijne (Kochanowski 1884, 131), w tym hebrajski i że pracował nad tłumaczeniem Biblii (Trzeciecki 1958, 176, 177). Nie ma jednak pewności, że chodziło tu o Biblię brzeską (Jasnowski 1939, 365; Krókowski 1954, 71-74). Jedną z kluczowych osób pracujących nad Biblią brzeską był Grzegorz

Andreas Wessling (Wesseling) (1546-1551), Francesco Stancaro (1551), Johann Scieurus (Eichhorn) (1554-1558), Johann Campinge (1568), Johannes Olearius (1577), Christoph Gruner (1593-1598), Georg Mylius (1598-1614), Georg Radike (1614-1620), Cölestin Myslenta (1619-1626), Levin Pouchenius (1626-1635), Hieronymus Ernesti (1641-1644), Andreas Mylius (1641), Stephan Gorlov[ius] (1647-1678), Johann Rittangel (1650) (Burnett 2012). Johannes Thon podał listę nauczycieli języka hebrajskiego z Królewca, którzy uczyli się w Wittnberdze: Stanisław Rapagelanus (?) (lata studiów w Wittenberdze: do 1544), Abraham Culvensis (1536/1537), Johann Scieurus (Eichhorn) (1537), Christoph Gruner (1586), Andreas Wessling (Wesseling) (1551), Coelestin Myslenta (po 1606), Levin Pouchenius (-1620), Andreas Mylius (1632-1635) (Thon 2012). Jak widać problematyka związana z nauczaniem języka hebrajskiego w Królewcu potrzebuje dalszych badań w celu choćby uporządkowania i uzupełnienia listy wykładowców.

Orszak (1520-1567), który studiował w Akademii Krakowskiej i tam zapewne nauczył się podstaw języków biblijnych. Orszak uczył się także hebrajskiego od Franciszka Stankara, który przebywał w Pińczowie w latach 1550, 1553-1554 i 1559-1560. Podczas sporów o naukę Stankara Orszak stanął po jego stronie i stał się jego zagorzałym zwolennikiem. Jako zwolennik Stankara potępionego przez małopolskich ewangelików, Orszak w 1560 roku został odsunięty od prac nad Biblią i podążył za Stankarem do Dubiecka (Ruffini 1935, 210, 350-355; Pietkiewicz 2011, 128, 130; Leszczyński 2013, 69-72). Członkami zespołu pracującego nad tłumaczeniem Biblii byli także dwaj Francuzi: Pierre Satorius (ok. 1530-1591) oraz Jean Thénaud (zm. 1582). Z listu Satoriusa do Kalwina wynika, że zadaniem Francuzów była pomoc Polakom w tłumaczeniu wyrażań hebrajskich i greckich – musieli więc znać języki biblijne¹⁰ (Pietkiewicz 2011, 129). W 1560 roku ewangelicy odnowili zespół pracujący nad tłumaczeniem Biblii. Obok wymienionych wyżej Francuzów do zespołu weszli także Jakub Lubelczyk (1530-1563) oraz Jerzy Schomann (1526-1591). Nie wiadomo czy Lubelczyk znał język hebrajski. Jego zadaniem w zespole była zapewne dbałość o poprawność polszczyzny przekładu. Schomann studiował w Wittenberdze, gdzie mógł osiąść przynajmniej podstawową znajomość języków biblijnych (Pietkiewicz 2011, 132-133). W gronie ewangelickich reformatorów w Polsce i na Litwie posiadających solidne wykształcenie teologiczne i humanistyczne było więcej osób znających język hebrajski. Należeli do nich m.in. Jan Łaski (1499-1560), Franciszek Lismanin (1504-1566), Marcin Krowicki (ok. 1501-1573), Szymon Zacjusz (ok. 1507-1576/1577), Jan Utenhove (1516-1566). Nie da się jednak powiedzieć nic konkretnego w związku ich ewentualnym udziałem w pracach nad przekładem Biblii brzeskiej (Pietkiewicz 2011, 133-137; Leszczyński 2013, 73-77). W tym okresie działał w Polsce jeszcze jeden zdolny filolog biblijny znający również

¹⁰ „Adeoq̄ue nobis Domini spiritus adest ut consultis variis interpretibus hebraicam graecamq̄ue veritatem non incommode Sarmatis legendum exhibeamus” (Satorius 1877, 426).

język hebrajski. Był nim Jan Mączyński (ok. 1515-przed 1584) znany lingwista i leksykograf (Barycz 1975).

Działalność kolejnego pokolenia ewangelickich i bratnich hebraistów rozpoczęła się na przełomie XVI i XVII wieku w związku z przygotowaniem nowego ewangelickiego przekładu Pisma Świętego. Pierwotnie nie chodziło o sporządzenie nowego tłumaczenia, ale o rewizję i poprawienie Biblii brzeskiej, jednak ostatecznie podjęte prace zakończyły się wydaniem nowej wersji (Biblia gdańska z 1632 r.). Pierwszą próbę prac przekładowych podjął Krzysztof Trecey (ok. 1530-1591). Zdobył on solidne wykształcenie teologiczne i filologiczne, w tym hebraistyczne, studiując w Wittenberdze, Strasburgu, Paryżu, Padwie i Genewie (Barycz 1969, 264-275). W 1578 roku Michel Varro (1546-1586) z Genewy uzyskał przywilej na druk Biblii po polsku w tłumaczeniu Trecego. Inicjatywa ta nie doszła jednak do skutku, gdyż najprawdopodobniej tłumacz nie dokończył prac przekładowych (Leszczyński 1996). Kolejny, tym razem kompletny przekład Biblii z języków oryginalnych, został sporządzony ok. 1600 roku przez Marcina Janickiego, ewangelickiego ministra z Secemina. Przeglądu jego wersji miał dokonać zespół złożony ze znawców języków biblijnych i teologów w składzie: ewangelicy reformowani: Daniel Mikołajewski (1560-1633), Franciszek Stankar Młodszy (1562-1621), Bartłomiej Bythner (ok. 1559-1629), Andrzej z Łukowa, Józef ze Szczekocin, Baltazar Krośniewicz (zm. 1624), Andrzej Strażnicki; bracia czescy: Jan Turnowski (1567-1629), Marcin Gracjan Gertichen (1568-1629), Stanisław Laurencius. Wydaje się jednak, że prace rewizyjne nad Starym Testamentem w wersji Janickiego nie zostały dokończone. Nowy Testament ukazał się w 1606 roku (tzw. Nowy Testament gdański) (Wojak 1985, 18-20; Pietkiewicz 2011, 139). Trudno jest określić z całą pewnością, którzy z wymienionych wyżej członków komisji znali język hebrajski. Z pewnością znał go Mikołajewski, późniejszy tłumacz Biblii gdańskiej, zapewne również Franciszek Stankar Młodszy – syn słynnego hebraisty żydowskiego pochodzenia, o którym pisano wyżej, oraz Jan Turnowski, który już wcześniej pracował nad tłumaczeniem Starego

Testamentu wraz ze swoim wujem – Szymonem Teofilem Turnowskim (1544-1608) władającym wieloma językami, w tym także hebrajskim. Hebraistą musiał być także Krośniewicz, któremu powierzono rewizję Księgi Psalmów oraz Gertichen i Laurentius, którzy należeli do grona odpowiedzialnego za rewizję Starego Testamentu (Pietkiewicz 2011, 140-143).

W środowisku ewangelicko-bratnim tego okresu było więcej znawców języka hebrajskiego, choć nie byli oni zatrudnieni w pracach nad tekstem Biblii w języku polskim. Do tego grona należał z pewnością Łukasz Helicz z Poznania (ur. ok. 1517) – jeden z tłumaczy Biblii kralickiej (przekład czeski wydany w latach 1579-1594). Hebrajski znali zapewne również Rybińscy, na co wskazuje ich gruntowne wykształcenie zdobyte za granicą: Jan (ok. 1565-ok. 1621), Maciej (1566-1612) – tłumacz wierszowanego Psalterza oraz Jan (1595-1638), syn Macieja (Pietkiewicz 2011, 143-144).

Zakończenie

Podsumowując zaprezentowane wyżej wyniki badań należy stwierdzić, że chrześcijańskie studia hebraistyczne w renesansowej Europie miały charakter powszechny, który przejawiał się w erygowaniu katedr języka hebrajskiego we wszystkich liczących się ośrodkach akademickich. Powstało też w tym okresie spore grono osób zaangażowanych w prowadzenie tych studiów i propagowanie ich wyników (nauczyciele, badacze, wydawcy, drukarze). Początki chrześcijańskiej hebraistyki były uzależnione od studiów i dydaktyki prowadzonej przez Żydów, w tym ortodoksyjnych, jednak już w połowie XVI wieku hebraistyka chrześcijańska uniezależniła się od żydowskiej, a studia hebraistyczne weszły na stałe do kanonu dyscyplin uprawianych przez chrześcijan (Pietkiewicz 2011, 55-56, 78-79).

Jeśli chodzi o wyznaniowy charakter hebraistyki chrześcijańskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, to da się zauważyć pewne

punkty wspólne dla wszystkich konfesji. Z jednej strony chrześcijanie chętnie uczyli się języka hebrajskiego i wykorzystywali go w swoich studiach teologicznych, ale z drugiej strony można zauważyć wśród nich pewną rezerwę i ostrożność w korzystaniu z literatury żydowskiej, głównie niebiblijnej oraz z żydowskich komentarzy do Pisma Świętego. Dotyczyło to szczególnie problematyki chrystologicznej interpretacji Biblii hebrajskiej. Podobnej ostrożności i powściągliwości nie da się zauważyć w korzystaniu z gramatyk i słowników, które nie zwierały treści mogących podważyć chrystologię i trynitologię pierwszych soborów. Jeśli chodzi o hebraistykę protestancką, to bazując na renesansowym hasle *ad fontes* i reformacyjnej zasadzie *sola Scriptura*, prowadzone w tym środowisku studia przyczyniły się do zdecydowanego zerwania z wieloma aspektami dotychczasowej interpretacji dogmatów w wydaniu katolickim. Hebraistyka katolicka ze swej strony posiadała także swoje rysy charakterystyczne: skupiła się ona na uzyskaniu jak najlepszej wersji tekstu Biblii, w tym także hebrajskiej oraz na jej druku w formie poliglotycznej (poliglota z Alcalá de Henares, poliglota antwerpska, poliglota paryska) (Pietkiewicz 2011, 81).

Różnice w podejściu do studiów hebraistycznych przez przedstawicieli poszczególnych nurtów reformacji ujawniają się głównie w kwestii wykorzystywania źródeł rabinicznych do studium teologii chrześcijańskiej. Luteranie prezentowali tu stanowisko wysoce sceptyczne, a ewangelicy reformowani umiarkowane. Ta różnica stanowisk jest nawet czasami przedstawiana jako konflikt bazylejsko-wittenberski (Friedman 1983, 165-177; Burnett 204).

Jeśli chodzi o sytuację w Rzeczypospolitej, to prowadzone tu studia hebraistyczne nie miały wysokich aspiracji. Polscy znawcy języków biblijnych kształcili się za granicą, w ośrodkach luterzańskich, reformowanych katolickich. Swoją znajomość języków wykorzystywali głównie w projektach przekładowych Biblii na język polski. W realiach polskich nie doszło nigdy do podobnych starć i dyskusji odnośnie do sposobu

i zakresu studiów hebraistycznych, gdyż nigdy nie prezentowały one w Polsce poziomu, który mógłby wygenerować problemy podobne do bazylejsko-wittenberskiego sporu.

Bibliografia

- Bałaban, Majer. 1931. *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868*, tom 1. Kraków: Nadzieja.
- Barycz, Henryk. 1969. *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*. Wrocław/Warszawa/Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Barycz, Henryk. 1971. „Kulwieć (Culvensis, Kulwa) Abraham.” W *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, tom 16, 165-167. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich/Wydawnictwo PAN.
- Barycz, Henryk. 1975. „Mączyński Jan.” W *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, tom 20, 336-339. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich/Wydawnictwo PAN.
- Burnett, Stephen G. 1996. *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century* (Studies in the History of Christian Thought 68). Leiden/New York/Köln: Brill.
- Burnett, Stephen G. 2000. „Christian Hebrew Printing in the Sixteenth Century: Printers, Humanism and the Impact of the Reformation.” *Helmantica* 51: 13-42.
- Burnett, Stephen G. 2004. „Reassessing the «Basel-Wittenberg Conflict»: Dimensions of the Reformation-Era Discussion of Hebrew Scholarship.” W *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, red. Allison P. Coudert i Jeffrey S. Shoulson (Jewish Culture and Contexts), 181-201. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Burnett, Stephan. 2012. „Christian Hebraism in Eastern Europe in a Time of Confessional Conflict (1520-1660).” Referat przedstawiony na konferencji *Christian Hebraism in Eastern Central Europe from the Renaissance to the Enlightenment*, Wittenberg, 18-21 marca.
- Campensis, Johannes. 1534. *Ex varijs libellis Eliae Grammaticorum omnium doctissimi, huc fere congestum est opera Ioannis Campensis, quicquid ab absolutam grammaticen Hebraicam est necessarium. Quod ultima pagella magis indicabit. Adiecta est ipsius Eliae tabula, ut vocant, coniugandi omnis generis verba, quae priori editioni, propter inopiam characterum Hebraicorum addi non poterat.* Kraków: Officina Ungleriana. Egz.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu sygn. XVI.O.974; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. Cim 1309.
- Campensis, Johannes. 1534. *Libellus, De natura Litterarum Et Punctorum Hebraicorum; aliisque ad exactam grammaticen, Christianis, et neotericis Judaeis hucusque incognitam necessariis, ex variis opusculis Eliae Judaei, grammaticorum omnium facile principis, pro Joannem Campensem concinnatus.* Kraków: Maciej Szarfenberg. Egz. nie zachował się, opis na podstawie Estreicher 1896, 32.
- Estreicher, Karol. 1896. *Bibliografia polska*, tom 14. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Friedman, Jerome. 1983. *The Most Ancient Testimony: Sixteenth-Century Christian-Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia.* Athens: Ohio University Press.
- Gauthier, Joseph D. 1945. „Sanctes Pagninus, O.P.” *The Catholic Biblical Quarterly* 7 (2): 175-190.
- Geiger, Ludwig. 1870. *Das Studium der Hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts.* Breslau: Schletter'sche Buchhandlung H. Skutsch.

- Jasnowski, Józef. 1939. *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński* (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 22). Warszawa: Wydawnictwo Napoleon V.
- Jones, G. Lloyd. 1983. *The Discovery of Hebrew in Tudor England: A Third Language*. Manchester/New Hampshire: Manchester University Press.
- Kaśków, Robert. 1994. „Zainteresowanie językiem hebrajskim w XVI wieku w Polsce.” W *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku* (Acta Universitatis Wratislaviensis 2373), red. Krystyn Matwijowski, 41-54. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kochanowski, Jan. 1884. *Dzieła wszystkie*. Wydanie pomnikowe, tom 3. Warszawa: Drukarnia Józefa Ungra; Drukarnia Józefa Jeżyńskiego.
- Krókowski, Jerzy. 1954. *Andrzej Trzcieski. Poeta-Humanista i działacz reformacyjny*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Leszczyński, Rafał (senior). 1996. „Przekład fragmentów Biblii przez Krzysztofa Trecego.” *Rocznik Teologiczny* 38 (1-2): 199-215.
- Leszczyński, Rafał Marcin (junior). 2013. „Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?” W *Biblia brzeska: Historia – język – teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, red. Rafał Marcin Leszczyński (junior), 55-104. Łódź: Wydawnictwo FOT-GRAF.
- Levita, Elias. 1525. ספר הרקדוק (Sefer ha-Diqduq): *Grammatica hebraica absolutissima, Eliae Lauitae Germani: nuper per Sebastianum Munsterum iuxta Hebraismum Latinitate donata, post quam lector aliam non facile desiderabis. Institutio elementaria in Hebraicam linguam eodem Sebast. Munstero autore*, tłum. i red. Sebastian Münster. [Bazylea]: Johannes Froben. Egz.: Dostęp 2018.11.03. <http://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00012985/images/>.

- Loewe, Raphael. 1974. „Hebraists, Christian.” W *Encyclopaedia Judaica*, wyd. 3, red. Cecil Roth, i Geoffrey Wigoder, tom 8, 9-71. Jerusaleem: Keter.
- McKane, William. 1989. *Selected Christian Hebraists*. Cambridge/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney: Cambridge University Press.
- Münster, Sebastian. 1523. ערוך השורשׁות (*Aruch ha-Szorszot*): *Dictionarium Hebraicum, nunc primum aeditum et typis excusum, Adiectis Chaldaicis vocabulis non parum multis*. [Bazylea]: Johannes Froben. Egz.: Dostęp: 2018.11.03. <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00013193/images/>.
- Münster, Sebastian. 1562. שילוש לשונות (*Szilusz Leszonot*): *Dictionarium trilingue, in quo scilicet latinis vocabulis in ordinem alphabeticum digestis, respondet Graeca et Hebraica: Hebraicis adiecta sunt magistralia et Chaldaica: Sebastiani Münsteri opera et labore congestum*. Basileae: Henricum Petri. Egz.: Dostęp 2018.11.03. <http://daten.digitale-sammlungen.de/0002/bsb00029539/images/>.
- Melanchton, Philipp. 1843. *De Capnione Phorcensi* (an. 1552). W *Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia*, red. Carolus Gottlieb Bretschneider, t. 11 (Corpus Reformatorum 11), 999-1010 (nr 127). Halis Saxonum: Apud C.A. Schwetschke et Filium.
- Newman, Louis Israel. 1925. *Jewish Influence On Christian Reform Movements* (Columbia University Oriental Studies 23). New York: Columbia University Press.
- Nischan, Bodo. 1996. „Prussia.” W *The Oxford Encyklopedia of the Reformation*, red. Hans J. Hillerbrand, tom 3, 360-363. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Pietkiewicz, Rajmund. 2011. W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”: *Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu* (Rozprawy Naukowe

- Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu 86). Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.
- Pietkiewicz, Rajmund. 2016. „Recenzja *Johann Reuchlin (1455–1522): A Theological Biography* (Arbeiten zur Kirchengeschichte 129), Franz Posset, (Berlin/Boston: De Gruyter, 2015).” *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 24 (2): 242-247.
- Posset, Franz. 2015. *Johann Reuchlin (1455–1522). A Theological Biography* (Arbeiten zur Kirchengeschichte 129), Berlin/Boston: De Gruyter.
- Price, David H. 2011. *Johannes Reuchlin and the Campaign to Destroy Jewish Books*. Oxford: Oxford University Press.
- Rashdall, Hastings. 1895. *The Universities of Europe in the Middle Ages*, tom I-II. Oxford: The Clarendon Press.
- Ruffini, Francesco. 1935. *Francesco Stancaro: Contributo alla storia della Riforma in Italia*. Roma: Edizioni di “Religio”.
- Rummel, Erika. 2006. „Humanists, Jews, and Judaism.” W *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, red. Dean Phillip Bell, i Stephen G. Burnett (Studies in Central European Histories 37), 3-31. Leiden/Boston: Brill.
- Schramm, Brooks. 2012. „Martin Luther, the Bible, and the Jewish People.” W *Martin Luther, the Bible, and the Jewish People. A Reader*, red. Brooks Schramm, Kirsi I. Stjerna, 3-16. Minneapolis: Fortress Press.
- Statorius, Petrus. 1877. „Epistola 3004 (februar 1559).” W *Ioannis Calvini pera quae supersunt omnia*, red. Gullielmus Baum, i Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss, t. 17 (Corpus Reformatorum 45), 420-427. Brunsvigae: Apud C.A. Schwetschke et Filium.
- Thon, Johannes. 2012. „Hebraisten aus dem Östlichen Mitteleuropa an der Wittenberger Universität.” Referat przedstawiony na konferencji *Christian Hebraism in Eastern Central Europe from the Renaissance to the Enlightenment*, Wittenberg, 18-21 marca.

- Trzeciecki, Andrzej. 1958. *Dzieła wszystkie*, tom 1: *Carmina: Wiersze łacińskie*, red. Jerzy Krókowski (Biblioteka Pisarzy Polskich B 8). Wrocław/Warszawa/Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich/Wydawnictwo PAN.
- Wojak, Tadeusz. 1985. „Studium o Biblii gdańskiej.” *Z problemów reformacji* 5: 17-47.
- Zwiercan, Marian. 1975. „Michał z Wielunia”. W *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, t. 20, 627-628. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich/Wydawnictwo PAN.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXI

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2019

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Ślawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 8,7

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, <i>Historia powstania i znaczenie Za 11,4-17</i>	355
RAJMUND PIETKIEWICZ, <i>Hebraistyka protestancka w XVI wieku i w pierwszej połowie XVII wieku</i>	371
МАРИЯ ВЛАДИМИРОВНА КОРОГОДИНА, <i>Церковнославянские рукописи в варшавских собраниях. Архив монастыря оо. василиан и Центр православной культуры им. свв. Кирилла и Мефодия в Варшаве</i>	405
ЮРИЙ ДАНИЛЕЦ, ПАВЕЛ МАРЕК, <i>О миссионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века</i>	445
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), <i>Misterium Świętego Krzyża</i>	479
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>Łzy w tradycji hezychastycznej</i>	501
BOGUSŁAW MILERSKI, <i>Reformacja jako źródło inspiracji dla działalności Kościoła w świecie współczesnym</i>	525
RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, <i>Filozoficzne aspekty refleksji parenetyczno-wychowawczej w drugiej księdze „Żywota człowieka poczciwego” Mikołaja Reja</i>	541
MANFRED RICHTER, <i>Edukacja i jej cele? Dlaczego nauczamy? Edukacja – jej cele i zadania. Odpowiedzi Komenskiego: samokontrola, irenizm (ekumenizm), światowy pokój</i>	565
Wykaz autorów	579

Contents

ARTICLES

ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, <i>History of Formation and the Meaning of Zec. 11:4-7</i>	355
RAJMUND PIETKIEWICZ, <i>The Protestant Hebrews Studies in 16th Century and in the First Half of 17th Century</i>	371
MARIA V. KOROGODINA, <i>Church-Slavonic Manuscripts in Warsaw Collections. Order of Saint Basil the Great Cloister Archive and Centre of the Orthodox Culture of St. Cyril and Methodius in Warsaw</i>	405
ÛRIJ DANILEC, PAVEL MAREK, <i>The Orthodox Mission of Bishop Dositheus (Vasić) in Subcarpathian Ruthenia in the 1920s</i>	445
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), <i>Mystery of the Holy Cross</i> ...	479
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>Tears in the Hesychastic Tradition</i>	501
BOGUSŁAW MILERSKI, <i>Reformation as the source of inspiration for the Church's activity in modern world</i>	525
RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, <i>Philosophical Aspects of Preceptorial and Educational Reflections in the Second Book of "Life of a Decent Man" by Mikołaj Rej</i>	525
MANFRED RICHTER, <i>Education – to which ends, for which goals? Comenius answers: self-command, irenism (ecumenism), world peace</i>	501
List of authors.....	579

Wykaz autorów

Andrzej Kluczyński, a.kluczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rajmund Pietkiewicz, pietkiewicz@pwt.wroc.pl, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, ul. Katedralna 9, 50-328 Wrocław

Maria V. Korogodina, mkorogodina@rambler.ru, 199034, Россия, г. Санкт-Петербург, Биржевая линия, дом 1

Ūrij Danilec, juriy.danilec@uzhnu.edu.ua, пл. Народная 3, 88000, Ужгород, Украина

Pavel Marek, marekra@centrum.cz, Na Hradě 5, 779 00 Olomouc, Česká republika

Metropolita Sawa (Michał Hrycuniak), m.hrycuniak@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Krzysztof Leśniewski, lesni@kul.lublin.pl, : Instytut Nauk Teologicznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

Bogusław Milerski, b.milerski@chat.edu.pl, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rafał M. Leszczyński, rafalmarcin5@wp.pl, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Manfred Richter, richter_kunstdienst@web.de, Milinowskistr. 24, D 14169 Berlin 05